

ЗІСТАВНІ СТУДІЇ ТА ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО

УДК 821.133.1Флобер1/7.03=161.09

МНОЖИННІСТЬ ПЕРЕКЛАДІВ ТА ІТЕРАТИВНІСТЬ ПЕРЕКЛАДУ: РЕТРАНСЛЯЦІЇ РОМАНУ Г. ФЛОБЕРА “ПАНІ БОВАРІ”

Г.Ф. Драненко, докт. філол. наук (Чернівці)

Статтю присвячено осмисленню змісту концептів “множинність перекладів” та “ітеративність перекладу” на прикладі українських і російських ретрансляцій роману Г. Флобера “Пані Боварі”. Виокремлено чинники творення нових варіантів перекладу твору французького класика, з’ясовано експліцитні та імпліцитні мотивації їх з’яви, висвітлено генезу стратегій перекладачів, окреслено вплив на них як творчих, так і ідеологічних, видавничо-комерційних та ін. факторів. Побудовано низки перекладів роману “Пані Боварі” у дві різномовні продуктивні серії, з’ясовано їх модуляції в синхронічному й діахронічному вимірах, виведено типологію ретрансляцій роману, яка впливає з чинників їх появи. Зроблено висновки про дію, яку ітеративність перекладу здійснює на рецепцію чужомовного художнього твору іншопольтурним сприймачем.

Ключові слова: Гюстав Флобер, етика перекладу, ітеративність перекладу, множинність перекладів, “Пані Боварі”, ретрансляція, продуктивна серія.

Драненко Г.Ф. Множественность переводов и итеративность перевода: ретрансляции романа Г. Флобера “Госпожа Бовари”. Стаття посвящена осмыслению содержания концептов “множественность переводов” и “итеративность перевода” на примере украинских и русских ретрансляций романа Гюстава Флобера “Госпожа Бовари”. Выделены условия создания новых вариантов перевода произведения французского классика, выяснены эксплицитные и имплицитные мотивации их появления, высветлен генезис стратегий переводчиков, описано влияние на них как творческих, так и идеологических, издательско-коммерческих и др. факторов. Выстроены ряды переводов романа “Госпожа Бовари” в две разноязычные продуктивные серии, выяснены их модуляции в синхроническом и диахроническом планах, выведена типология ретрансляций романа, исходящая из факторов их создания. Сделано заключение про действие, которое итеративность перевода производит на рецепцию иностранного художественного произведения инокультурным реципиентом.

Ключевые слова: “Госпожа Бовари”, Гюстав Флобер, итеративность перевода, множественность переводов, ретрансляция, продуктивная серия, этика перевода.

Dranenko G.F. Manifoldness of the translations and the iteration of the translation: retranlations of the G. Flaubert’s novel “Madame Bovary”. The article deals with the realization of the meaning of the concepts „the manifoldness of the translations,„ and „ the iteration of the translation,„ on example of the Ukrainian and Russian retranlations of the G. Flaubert’s novel „Madame Bovary,„. We stressed on the factors of the creation of the new readings of the French classic novel’s translation. We analyzed the explicit and the implicit motivations of their appearance. We showed the genesis of the strategy of the translators. We outlined the influence on them of the creative, ideological, publishing and commercial and other factors. We made the series of the translations of the novel „Madame Bovary,„ into two different *séries traductives*. We studied their modulations in the synchronic and diachronic spaces. We discovered the typology of the relaying’s novel, which the factors of their appearance. The following conclusions are drawn about the action, which iteration of the translation makes into the reception of the foreign language literature work by other culture recipient.

Key words: ethics of the translation, Gustave Flaubert, iteration of the translation, “Madame Bovary”, manifoldness of the translations, retranlation, *séries traductives*.

Проникнення творчості Гюстава Флобера в українськомовний та російськомовний літературні простори відбулося ще за життя французького мистця. Медіаторами її рецепції стали видатні письменники – Іван Франко та Іван Тургенєв, котрі не лише посприяли ознайомленню читача з французьким автором, просуваючи його твори у видавничій сфері, а й самі перекладали його тексти. Слід зазначити, що, коли І. Тургенєв опублікував свої тлумачення флюберівських легенд у 1877 р. (“Католическая легенда о Юлиане Милостивом” та “Иродиада. Вторая легенда”), два найвизначніші романи Флобера вже вийшли друком російською мовою – “Госпожа Бовари” у 1858 р. та “Сантиментальное воспитание” у 1870 р. Тоді як І. Франко став першим українським тлумачем Флюберових текстів, переклавши уривок з роману “Саламбо”, який побачив світ у львівській газеті “Друг” у 1876 р. Хоч обидва письменники відіграли неабияку роль у рецепції творчості Флобера у своїх культурах, їх ставлення до найвідомішого роману автора, “Пані Боварі”, було різним. Якщо російський письменник висловлювався вкрай позитивно про рецептивний потенціал творіння свого французького приятеля, то І. Франко не сприйняв цей твір як такий, що здатен зацікавити україномовного читача, тому й не радив його перекладати. Він писав: “Це психологічна студія, і знаменита студія, але не жіночі, тільки однієї жінки і то *французки*” [19, с. 331]. Як відомо, роман “Пані Боварі” посів своє місце серед класики перекладеної літератури в обох культурах, і це відбулося завдяки низці перекладів, здійснених переважно у ХХ ст. Всі вони творилися в різних суспільно-ідеологічних і культурно-політичних умовах, здійснювалися тлумачами, котрі мали різні художньо-естетичні мотивації та перекладацькі стратегії.

Життя французького роману в нашій та російській мовах позначена появою численних ретрансляцій, які утворюють собою “традуктивні серії” (термін Е. Монті, див.: [26]). Поняття ретрансляції в сучасному перекладознавстві має широке змісто-ве наповнення – це може бути “новий переклад”, “пере-переклад”, “переклад перекладу”, “редагований переклад”, “зустрічний переклад” (*contretraduction*), “непрямий переклад” (*traduction indirecte*) або “переклад-через-посередника”

(*traduction-relais*) тощо. Аналізуючи значення поняття ретрансляції, французький перекладач і перекладознавець Ж.-Р. Лядміраль наголошує на основних його змістових домінантах, утворених префіксом *re-*: *itération*, *rectification critique*, *retrotraduction* та *traduction de la traduction* [25, с. 32–33]. Де поняття “ітеративність” наголошує на повторюваності перекладу у варіаціях; “критична правка” вказує на редагування як виправлення похибок у перекладі; “ретро-переклад” або “переклад навспак” здійснюється з перекладу на мову оригіналу, коли той утрачений (або як стильове вправління чи навчальна вправа); а “переклад перекладу” або “мета-переклад” є перекладом не з оригіналу, а з тексту, перекладеного на мову-посередник. Досліджуючи проблему ретрансляції роману Флобера, ми врахуємо ці визначення, опускаючи “переклад навспак” як відсутній у нашому корпусі текстів.

Ретрансляція як складова традуктивної серії у нашому баченні є похідним, повторним або вторинним текстом перекладу по відношенню до вихідного перекладу (повторний переклад, редагований переклад, переклад перекладу тощо), себто переклад, який набуває трансформацій, які впливають на значеннєві текстуальні або дискурсивні структури попереднього тексту, що дає привід говорити не лише про повтор комунікативного акту, а й про його варіативність у повторі. При цьому нас цікавить не обсяг здійснених трансформацій (ми не провадитемо перекладознавчого аналізу на рівні мікротексту), а чинники творення нового варіанту перекладу, отже ми звернемо увагу на експліцитні та імпліцитні мотивації його появи, на генезу стратегій перекладу, на вплив як творчих, так і ідеологічних, видавничо-комерційних та ін. факторів. Мета нашої студії – осмислити зміст концептів “множинність перекладів” та “ітеративність перекладу” на прикладі ретрансляцій шедевр французької класичної літератури – роману Г. Флобера “Пані Боварі”. Для цього ми вибудуємо низки перекладів роману Г. Флобера “Пані Боварі” (1857–1958 рр.) у дві різномовні традуктивні серії, висвітливши їх модуляції в синхронічному й діахронічному вимірах, відтак окреслимо типологію ретрансляцій роману, яка випливає з чинників їх появи, й нарешті зробимо висновки про дію, яку ітеративність пере-

кладу здійснює на рецепцію чужомовного художнього твору іншочультурним сприймачем.

Парадигма ретрансляції роману “Пані Боварі” російською мовою нараховує щонайменше дев’ять зразків. Додамо, що в контексті російських перекладів всіх творів Г. Флобера це виняткова за кількістю складників традиційна серія (хоч німецької мовою вона містить близько тридцяти ретрансляцій). Отже, перший переклад роману був видрукований вже в 1857 р., тобто в рік виходу роману у Франції. Паратекст перевидання першоперекладу, ім’я автора якого не зазначено (“Госпожа Бовари. Романъ в 3-хъ ч.”, С.-Пб., в-во О. Смірдіна), містить вказівку, що цей перший тираж був знищений цензурою. Безіменний переклад було перевидано двічі 13 років по тому – обидва в 1881 р., тобто в рік смерті французького письменника (С.-Пб., в-во Е. Гартъє; С.-Пб., в-во К.І. Куна). Причому перше було супроводжене вказівкою: “Роман и обвинительная и защитительная речи и приговор по делу возбужденному против автора в Парижском исправительном суде. Заседания 31-го янв. и 7-го февр. 1857 г.”. У 1895 р. був надрукований переклад, підписаний псевдонімом “Л. Г.” і також супроводжений вищевказаним додатком [33]. Очевидно, що йдеться все ще про перший варіант перекладу роману, перевиданий кількаразово. Наприкінці того ж року виходить друком фахова критична стаття, присвячена “Пані Боварі”, авторства Аркадія Горнфельда [2а, с. 64–67].

На переконання, А. Бермана, аналіз перекладу є підготовчим етапом для ретрансляції, будь-яке прочитання перекладу є перед-перекладом, прочитанням із прагненням здійснення нового перекладу (23, с. 68). Тому першою російською ретрансляцією роману “Пані Боварі” можна вважати переклад, здійснений тим же А. Горнфельдом [34]. Новий переклад побачив світ у 1896 р., себто наступного року після друку його попереднього варіанту. Аркадій Горнфельд (1867–1941) був відомий у Росії здебільшого як літературознавець і публіцист. Освіту він отримав у Харківському університеті. Учень О. Потебні та послідовник його вчень, у своїх дослідженнях учений приділяв значну увагу проблемам витоків художньої творчості, психології мистця та його творчих мук. Зрозуміло, що

персоналія та творчість Флобера не могли не потрапити до кола його критичних зацікавлень, які були відбиті в досить обширному дослідницькому доробку (монографії, передмови, примітки, статті у словниках) та, зокрема, в журнальних публікаціях (більше 500 тільки в самому “Російському багатстві”). А. Горнфельд запам’ятався сучасникам як тонкий та уїдливи критик-консерватор (до слова, він не прийняв більшовистської ідеології, а вроджене каліцтво певною мірою врятувало його від радянських репресій).

А. Горнфельд створює ретрансляцію роману Флобера на початку своєї літературної кар’єри (йому ще немає й тридцяти). Основна мотивація для ретрансляції – посередня якість першого перекладу. Зазначимо, що текст першоперекладу був надрукований як додаток до товстого журналу “Бібліотека для читання”, котрий вирізнявся комерційною спрямованістю, тобто прагненням догодити споживачеві (зокрема провінційному), надаючи йому почасти не дуже якісний продукт (його власник О. Смірдин був не книговидавцем, а книгопродавцем). Створити переклад гідний оригіналу з урахуванням самотності процесу творення роману французьким мистцем, став ще одним чинником для написання ретрансляції. Загалом, для своїх перекладів тлумач обирає лише найкращі зразки світової літератури (твори Ш. де Костера, Монтеск’є тощо). Отож, можемо говорити тут про “зустрічний переклад” (контр-переклад) або переклад-відповідь, який був створений з метою покращення й виправлення попереднього зразка, а разом із тим і про рекреацію вихідного тексту (французького оригіналу). Щодо стратегії перекладу, то тлумач використовує джерелоцентричний підхід. На думку радянських критиків, А. Горнфельд здійснює переклади занадто дослівні, прагнучи показати в деталях добу творення оригіналу (Див. зіставлення перекладів роману Ш. де Костера, виконаних А. Горнфельдом та М. Любимовим: [20]). Ретрансляція роману, здійснена А. Горнфельдом, перевидаватиметься до революції чотири рази (у 1914 та в 1917 рр.), причому за умови паралельного видавничого життя іншої ретрансляції роману (перекладу А. Чеботаревської).

Більшовистська влада, яка прагне замінити старі переклади на нові, усе ж таки налаштована

видавати переклад дореволюційного тлумача. Текст Горнфельда був надрукований А. Луначарським у “Вибраних творах” Флобера в 1928 р. Проте, надалі його просять здійснити деякі виправлення, на які перекладач ніби погоджується, хоча відмовляється робити їх власноруч і навіть обіцяє виплатити призначеному видавництвом коректору кошти з власного гонорару. Так, у листі від 29 червня 1929 р. до укладача першого радянського повного зібрання флоберівських творів М.Д. Ейхенгольца нарком із просвіти пише: “Я гадаю, що редакція не може вимагати від такого перекладача як тов. Горнфельд простого перегляду цього перекладу без гарантії, що цей перегляд нас задовільнить. Насправді, тов. Горнфельд може здійснити багаточисельні правки, а ми можемо заявити йому, що всі ті місця, котрі нам не сподобалися, залишились. Ось чому тов. Горнфельд має рацію, коли він вимагає більш точних вказівок, тобто хоча б просто підкреслити місця, які викликають сумніви в редакції. Ці місця він може виправити або наполягти на власному перекладі. Я навіть не уявляю собі, який інший спосіб переробки перекладу можливий, адже поліпшувати власноручний переклад згідно зі смаками редактора, про які до того ж нічого не знаєш, це справа, до якої не візьметься ніхто” [8]. Радянський апаратчик мав рацію, позаяк тлумач так і не допустить коригування свого тексту, посилаючись для видимості на свою хворобу. У висліді переклад флоберівського роману, здійснений Горнфельдом, так ніколи і не вийде друком – з правкою чи без неї. Цей зразок традуктивної серії свідчить про провал примусової саморетрансляції, зумовленої ідеологічними вимогами, а отже наголошує на етичному вимірі перекладацьких стратегій.

Одночасно із ретрансляцією роману А. Горнфельда у російському літературному просторі функціонує інша ретрансляція “Пані Боварі”, здійснена на цей раз жінкою [35]. Перекладачка з кількох мов і письменниця Олександра Чеботаревська (1869–1925) писала критичні статті та вела просвітницьку діяльність. Щодо французької літератури, то вона активно перекладала твори О. де Бальзака, А. Франса, М. Метерлінка та баг. ін. письменників. Інтенсивність перекладацької діяльності тлумачки на початку ХХ ст. можна побачити на при-

кладі частотності виходу в світ її перекладів творів Гі де Мопассана, який відбувається рівночасно з її роботою над перекладом “Пані Боварі”: “Життя” (під назвою “История одной жизни”, 1909), “Монт-Оріоль” (1911), “Чужа душа” (“Чуждая душа”, 1912), “Вечірня молитва” (“Анжелюс”, 1912), “Бекасові казки” (1912) та ін. Підкреслимо, що вкупі з сестрою та її чоловіком, вони переклали майже весь мопассанівський прозовий доробок: так, Анастасія Чеботаревська є автором перекладів роману “Любий друг” (“Наш милый друг”, 1911) та збірки новел “Мадмуазель Фіфі” (1910), а Федір Сологуб – роману “Сильна як смерть” (1919). Інша сестра Чеботаревської, Ольга Черносвітова, здійснила скорочений переклад роману “П’єр і Жан” (1911). Це нагадувало сімейний підряд, де перекладацький проект ставав спільною справою, в якій брала участь не лише ціла родина, а також її друзі. Адже насправді переклад “Пані Боварі” був спільним проектом Олександри Чеботаревської та В’ячеслава Іванова. Олександра познайомилася з відомим поетом “срібного століття” у 1903 р. в Парижі, де той читав лекції. Тоді ж він присвячує їй кілька своїх поезій. Між ними зав’язується міцна дружба, яка триває до смерті О. Чеботаревської (Див. докладніше: [1]). Протягом близько двадцяти років Олександра часто зупиняється у родині В. Іванова в Женеві, Петербурзі, Римі, Москві та Баку й навіть стає управителькою архівами та майном поета після його від’їзду з Росії.

В. Іванов, який сам віддавна лелівав думку про переклад флоберівського шедедру, привітав ідею видавця З.І. Гржебіна (в-во “Шиповник”) доручити цей переклад Олександрі. Текст перекладу був замовлений для перевидання повного зібрання творів Флобера у восьми томах. Це було єдине видання перекладу “Пані Боварі”, парактекст якого містив вказівку, що йдеться про ретрансляцію роману: “Нові переклади з останнього (ювілейного) видання” (Курсив наш. – Г.Д.). У листі від 30 серпня 1910 р. О. Чеботаревська пише В. Іванову: “Я так втягнулася у Флобера, що тепер після нього нічого не можу перекладати: все видається банальним після його трагічного стилю. Коли я недавно перечитувала фінал, то формено розплакалася... Воістину це єдиний роман, і такого більше

нема” [14, с. 254]. Цього ж року вона завершує текст свого перекладу та передає його В. Іванову для “наскрізної редактури”. Незважаючи на тиск видавця, “перегляд” перекладу просувається повільно, позаяк В. Іванов не просто вичитує текст Чеботаревської, а ретельно звіряє його з оригіналом, інколи повністю переписує невдалі з його погляду місця. В одному з листів він пише авторці чорнового варіанту: “... у мене, старого, інший темп, що у Вас місяць – у мене рік” [14, с. 248]. Тексти із виправленнями він регулярно надсилає Олександрі для погодження, а потім Іванов вимагає в неї виправлений текст для повторного перегляду. Вони разом обговорюють спірні місця (нерідко із серйозними суперечками). Адже мета коректора, за його словами, “врятувати” флоберівський текст, а друк неперевіреного перекладу він вважає “вандалізмом” [14, с. 262]. За спогадами дочки поета, найчастіше перекладачка приймала редакторську правку свого друга та вчителя. В листі від 12 липня 1912 р. Олександра пише Іванову: “... я перечитала переклад “Пані Боварі”. Скільки вдалих знахідок у Вашій редакції, яка влучність та чіткість, яку істинно флоберівську вишуканість надано усій речі! Звідки такий реалізм у промовах селянина Руо та інших, звідки стільки краси та рівночасно точності” [14, с. 262]. Тобто правка В. Іванова стосується не стільки дотримання еквівалентності перекладу, скільки рекреації флоберівського стилю. Отож, тут можемо говорити про колективну ретрансляцію, де перед-переклад стає об’єктом стилістичного покращення. Вперше ретрансляцію цього роману здійснюють фахові письменники, а отже питання стилю перекладу посідає у ній чільне місце.

Переклад “Пані Боварі”, здійснений О. Чеботаревською в редакції В. Іванова (в назві якого горнфельдівська “мадам” замінюється на “госпожу”), вийде друком у 1913 р., тобто через 17 років після попередньої ретрансляції. Цікаво, що на початку 1917 р. перекладачка отримує пропозицію від видавця про перевидання цього перекладу. В. Іванов, котрий вважає переклад недосконалим, а отже таким, що вимагає додаткової правки, просить не вказувати його ім’я на обкладинці, якщо видавець не виділить йому достатньо часу для внесення відповідних виправлень (він обіцяє опраць-

овувати в день не менше трьох сторінок). Він навіть готовий віддати своїй співавторці авторські права та призначений йому гонорар, якщо вона не погодиться на доопрацювання перекладу [14, с. 263–264]. Врешті-решт вимог редактора не буде дотримано, й переклад вийде друком у першому варіанті лише зі змінами дореволюційної орфографії (“Книговидавництво письменників у Москві”, 1919). До слова, раніше інший флоберівський проект поета не був реалізований також. В. Іванов мріяв перекласти “Саламбо”, вважаючи його “привабливим, хоч і важким подвигом у царині стилю” [14, с. 253], але пропозиція, яку він зробив у 1906 р. видавцеві М. Горькому (в-во “Знание”), так і не мала відгуку.

Майже одразу після іміграції В. Іванова, О. Чеботаревська, як і героїня перекладеного нею роману Флобера, покінчує життя самогубством (цікаво, що мати Чеботаревської та сестра Анастасія також вчинили самогубство). Однак, через рік після смерті перекладачки текст другої ретрансляції стає об’єктом чергової редакції [36]. Її здійснює зять перекладачки, Федір Сологуб, переважно з матеріальних причин. Оскільки твори Ф. Сологуба не віталися радянською владою, діяльність у сфері перекладів стає чи не єдиним джерелом заробітку для відомого поета “срібного століття”. Тому він редагує і готує до перевидання переклади сестер Чеботаревських, серед яких опиняється “Пані Боварі”. Роман у редакції поета не буде перевидано в СРСР, а в 1929 р., після смерті Ф. Сологуба, третю редакцію перекладу здійснює перекладач О.М. Горлін, колега А. Горнфельда, О. Моргуліса та власне Ф. Сологуба по Ленінградській спілці перекладачів (до неї також входила сама О. Чеботаревська, а також О. Мандельштам – як “письменник-попутник”) (Див. докладніше: [6]). Додамо, що Олександр Миколайович Горлін (1878–1938) працював також у видавництві “Academia”, де розпочав свою перекладацьку кар’єру М. Любімов. Ретрансляцію *Чеботаревська/Горлін* буде надруковано лише один раз [37], адже редактор “Пані Боварі” загине в застінках НКВД. Зазначимо, що переклад О. Чеботаревської буде активно перевидаватися в Росії після 2004 р. (це з десятків перевидань).

Отже, третя ретрансляція “Пані Боварі” на основі перекладу О. Чеботаревської була востаннє

надрукована у радянському видавництві в Ленінграді в 1929 р., тобто в рік, коли наркомпрос А. Луначарський планує видати нові переклади творів Г. Флобера. Сестри Чеботаревські здавна і добре були знайомі з Луначарським. Але в 1930-х рр. політична ситуація змінюється, а завдання нового видання – надати читачеві нової країни “по-справжньому радянські” переклади. Оскільки задум перевидання першої ретрансляції А. Горнфельда не був утілений у життя з вищевказаних причин, а інші ретрансляції носили відбиток політично небажаних персоналій, видавничий проект повного зібрання творів Флобера (1933–1938) залучає нового перекладача, що зумовлює появу ще однієї ретрансляції, яка вважається фахівцями найкращим перекладом в досліджуваній нами традиційній серії (перекладач О. Ромм). Перед тим, як перейти до неї, слід згадати ще кілька ретрансляцій, які вийшли друком в ці роки, але, як і потуги радянських видавців друкувати переклади дореволюційних тлумачів у різних переробках і редакціях, зазнали провалу, – вони не отримали широкої рецепції, позаяк були вилучені з видавничого обігу вже після першого видання.

Того ж 1929 року, коли ленінградське видавництво “Червона Газета” ще друкує переклад О. Чеботаревської під редакцією О.М. Горліна накладом у 35 тисяч примірників, світ побачив інший варіант перекладу “Пані Боварі”. Це уривок роману (48 стор.), виданий у Москві Бібліотекою журналу “Вогник” тиражем у 20 000 пр. [38]. Автор перекладу – Інна Моїсеївна Зусманович, перекладачка 1920-1930-х рр., яка працювала з франкомовними й німецькомовними текстами переважно на історико-політичну тематику (хоча в її доробку є кілька перекладів художніх творів з французької мови: це “Аллалі” бельгійського автора Каміля Лемоньє (1930), “Іван Іванович Косяков” Жана Жюно (1935) тощо). Про перекладачку тільки відомо те, що І. Зусманович була “телефонною подругою” А. Ахматової, а перекладацькою справою вона займалася заради заробітку. Друк ретрансляції роману (хоч і часткової) у виконанні І. Зусманович засвідчує спроби радянських видавництв оновити переклад, поступово анулюючи існування попередніх його варіантів, тобто пере-писати історію рецепції роману з чистого аркушу, стерши з неї персоналії

його перекладачів, які належали до “старої доби”.

З цією ж метою наступного року світ побачила ще одна ретрансляція флоберівського роману накладом у 45 000 пр. у цьому ж видавництві [39]. Вона підписана іменем поета, члена спілки радянських письменників та редактора багатьох радянських видавництв Олександра Моргуліса (1898–1938). Осип Мандельштам, котрий з ним дружив і присвятив йому низку жартівливих віршів (“моргулетів”), наголошував на винятковій здатності О. Моргуліса адаптуватися до нових радянських умов та влаштовувати в них своїх друзів: “Це вже не пристосовуваність, а просто якась мімікрія. [...] Цього літа (1931) Моргуліс не лише сам прилаштувався до газети “За комуністичну просвіту”, а й потягнув за собою туди Надю”, тобто Надію Мандельштам [3]. Окрім “Пані Боварі” іменем О. Моргуліса підписані переклади великих творів класичної французької літератури, виданих на межі 1920–1930-х років: “Три мушкетери” Дюма, “Батько Горіо” Бальзака, “Собор Паризької богоматері” Гюґо, тексти Рабле та ін. (ще відомо про його переклади з німецької мови). Додамо, що О. Мандельштам також збирався перекласти флоберівський роман і навіть жартував: “Як же мене зрозумів Флобер, позаяк пані Боварі – це я!” [7]. У 1934 р. О. Мандельштам був репресований, його приятеля О. Моргуліса спіткала також трагічна доля. 28 серпня 1936 р. він був заарештований НКВД, відтак був засуджений на п’ять років колімиських таборів і помер 20 жовтня 1938 р. у виправно-трудовому таборі НКВД “Севвостлаг”. Переклад “Пані Боварі” 1930-го року більше ніколи не перевидавався, а ім’я перекладача було стерто з пам’яті радянського читача.

Ретрансляція “Пані Боварі”, якою замінили переклад А. Горнфельда у повному виданні флоберівських творів 1933–1938 рр., належала поетові, лінгвісту й визнаному перекладачеві Олександрові Ромму [40]. Ще за часів навчання у Московському університеті О. Ромм (1898–1943), був активним учасником мовознавчого гуртка, в роботі якого брали участь, приміром, М. Бахтін та Р. Якобсон. Студентом він навіть почав перекладати працю Ф. де Соссюра “Курс загальної лінгвістики”. До кола спілкування О. Ромма входили знамениті в ті часи персоналії: перекладачі французької літе-

ратури брати Горнунги – Борис Горнунг (перекладав твори Золя та Мопассана) та Лев Горнунг (тлумач творів Расіна та Корнеля), а також А. Ахматова, Л. Гумільов, Б. Пастернак та ін. Як і інші поети й інтелектуали ранньої радянської доби, починаючи з 1928 р., О. Ромм береться активно перекладати, причому з різних мов (навіть з російської на французьку), чим здобуває славу найбільш плідного перекладача довоєнного СРСР (за рахунок, зокрема, перекладів творів народів СРСР, серед яких поезії Шевченка). Так, з французької він переклав романи Е. Золя, поезії Ф. Війона, Ш. Бодлера, А. Шеньє, Ш. Мореаса, Л. Арагона та ін. Як не дивно, але з його “французьких” перекладів мало що було надруковано за його життя. Переклад “Пані Боварі” був щасливим винятком. Цікаво, що він вийшов у світ саме тоді, коли його брат, відомий радянський режисер М. Ромм, знімав свій знаменитий німий фільм “Пампушка”. Слід зауважити, що обидва брати долучилися до творчості Флобера й Мопассана як перекладачі: Олександр переклав збірку новел Мопассана “Марна краса” (надр. в 1948 р.), а Михайло – листування Флобера (1937). Текст перекладу “Пані Боварі” авторства О. Ромма був перевиданий в СРСР всього кілька разів (1935, 1936, 1944, 1947). А в 1952 та 1956 рр. переклад А. Ромма вийшов друком у редакції Марка Ейхенгольца [41], після чого був вилучений з літературного простору на 30 років, як зрештою і ім’я самого перекладача. Як і в попередньому випадку, це було пов’язано з трагічною долею перекладача. Під час другої світової війни О. Ромм перебував на Чорноморському флоті як військовий репортер. У 1943 р. він написав листа Сталіну, де описав той нелад, які він побачив в армії. Після цього його вислали з фронту і направили в тил до м. Сочі. Там, як було повідомлено його родичам, 2 жовтня 1943 р. він вчинив самогубство, застрелившись з табельної зброї. Його сестра, яка намагалася дізнатися про деталі його смерті, не отримала жодної відповіді. М. Ромм ніколи публічно про брата не висловлювався. Доля О. Ромма була надовго вкрита таємницею, а після 1956 р. його переклад в СРСР не видавався. А в 1958 р. цей переклад був замінений на нову ретрансляцію, здійснену М. Любимовим. Проте, після розпаду СРСР “Пані Боварі” в перекладі О. Ромма почи-

нають перевидавати досить часто.

Переклад “Пані Боварі”, здійснений М. Любимовим [42], вважається канонічним або офіційним перекладом флоберівського роману – він був перевиданий більше сорока разів, що вдвічі більше, ніж всі попередні видання роману російською мовою. Як зазначається в численних енциклопедіях, Микола Любимов (1912–1992) – радянський перекладач переважно з французької та іспанської мов, “творець класичних російських перекладів”. Слід зауважити, що це перший з перекладачів роману, який отримав фахову перекладацьку освіту: він закінчив Московський інститут нових мов, перекладацький факультет і отримав фах “літературний переклад”. Майбутній перекладач був учнем Бориса Гріфцова, завідувача кафедрою перекладу й викладача перекладознавчих дисциплін, котрий, серед іншого, переклав дещо з листування Флобера (видане в 1937–1938 рр.). Одразу ж після завершення навчання, в 1933 р., М. Любимов отримує посаду перекладача у видавництві “Академія”, де встигає перекласти кілька текстів П. Меріме. А вже того ж року його заарештовує НКВД і за суджує на три роки депортації до Архангельська. Після повернення до Москви, яке відбувається вже під час війни, він знову береться за перекладацьку працю. У своїх спогадах він наголошує на тому, що ніколи не був членом ані комсомолу, ані партії, й до 1942 р., коли він став членом Союзу радянських письменників, не належав до жодної організації, тому “за розстріли руку не підіймав” [10, т. 2]. Досить скоро він отримує замовлення перекласти “Дон-Кіхота” Сервантеса. Переклад, який виходить друком у 1951–1952 рр., отримує схвальні відгуки, що легітимізує М. Любимова як перекладача, якому можна довірити “відповідальну, тобто важковиконувану роботу”. Починаючи з 1950 рр., він обіймає місце ведучого перекладача французької літератури на російську мову, адже йому замовляють ретрансляції найвизначніших класичних творів, які, як він каже, він обирає для перекладу сам. Разом із тим, він стає головним редактором видань творів Гюго, Доде, Меріме та ін., що також сприяє консекрації його як автора канонічних перекладів.

Радянський ретранслятор мусить оновити існуючі переклади, що М. Любимов робить досить

активно: серед його повторних перекладів з французької мови – Мольєрові “Міщанин-шляхтич” (в 1953 р. після Б. Ярха та ін.), “Тартарен з Тараскону” Доде (у 1957 р. після М. Соболевського та ін.), “Любий друг” Мопассана (у 1956 р. після А. Чеботаревської), “Синій птах” Метерлінка (у 1958 р. після М. Мінського та ін.), “Таргантюа та Пантагрюель” Рабле (в 1961 р. після В. Пяста), “Легенда про Улешпігеля” де Костера (у 1961 після А. Горнфельда), “В пошуках утраченого часу” Пруста (починаючи з 1973 р., після Б. Гріфцова, А. Фьодорова та А. Франковського), “Червоне та чорне” Стендаля (у 1987 р. після С. Боброва та М. Богословської, а також А. Чеботаревської) тощо. Цікаво, що за свою п’ятдесятилітню перекладацьку діяльність Микола Любимов ніколи не виїжджав за межі СРСР, себто ніколи не відвідував франкомовних країн. Французькою мовою володіла його мати, вона вчила сина спікуватися нею у дитинстві, хоч він цьому опирався. Далі він працював над мовою самостійно, адже, згідно з його спогадами, “інститутське керівництво менш за все переймалося, щоб студенти вищого навчального закладу, який готував перекладачів і викладачів іноземних мов, знали ці іноземні мови. Мовний матеріал у плані займав лише вузьку смужку – її береги були розмиті марксизмом-ленінізмом і переважно сталінізмом” [10, т. 1]. М. Любимов описав свою перекладацьку практику у тритомовику спогадів та ін. книгах, де неодноразово наголошував на відмінній якості своїх перекладів в оцінці різних персоналій (Див., наприклад: [9]). З цих текстів стає очевидно, що його переклад роману “Пані Боварі” був повністю скерований на цільову мову та культуру. Як і більшість інших ретрансляцій, здійснених перекладачем, цей переклад набув статусу класичного у перекладознавстві, офіційного – у видавничій сфері та канонічного – у російськомовній традуктивній серії.

Французькі перекладознавці А. Берман та П. Бенсімон, розвинувши теорію Е. Честермана, запозичили в нього поняття “гіпотези ретрансляції” (*retranslation hypothesis*) й окреслили його як поступове наближення кожної ретрансляції до тексту-джерела: де перший переклад є зазвичай перекладом-уведенням, який адаптує твір до вихідної лінгвокультури, тоді як наступні пере-

клади, які прагнуть якнайбільше адаптуватися до цільового мовнокультурного середовища, більш націленні на відворення художньостильових особливостей оригіналу (Див.: [21]). Ця думка видається слушною щодо україномовної традуктивної серії перекладів “Пані Боварі”, хоч та складається лише з першоперекладу та однієї ретрансляції. Але її парадокс міститься у тому, що в ній ретрансляція хронологічно передує першоперекладу (!). Ретрансляція з російської мови О. Бублик-Гордон (1930) відіграє роль перекладу-введення французького твору в лінгвокультуру українців, тоді як першопереклад Лукаша (1955), який вийшов друком рівно через 25 років, не лише стає зразковим, а одразу посідає місце канонічного перекладу, який перевидається близько шестидесяти років, тоді як попередній варіант, як пробний, анулюється.

Отже, переклад роману “Пані Боварі” був виданий в Україні у двох варіантах. Вперше твір Флобера побачив світ лише у 1930 р., тобто більше, ніж через сімдесят років від створення оригіналу [31]). Щодо території України, окупованої Російською імперією, то причина такого “запізнення” криється в певних історичних умовах, які суттєво пригальмували розвиток україномовного перекладу (Див.: [13]). Але активізація українського книжкового руху після 1917 р. також не спричинила сплеску перекладів флорберівських текстів. Відсутність перекладу роману в Західній Україні була спричинена певною мірою його неприйняттям інтелектуалами, провідниками іншомовних літератур в україномовне суспільство. Про оцінку, яку дав роману “Пані Боварі” І. Франко, можемо довідатися з дослідження В. Г. Матвіїшина, який пише, що “Франко був категорично проти популяризації цього твору”, хоч “аж ніяк не заперечував високу літературно-мистецьку вартість твору Г. Флобера” [12, с. 99–100]. Натомість, М. Павлик не погоджувався з Франком, рекомендуючи поширювати польський переклад роману, і навіть почав його перекладати. Наведена на початку нашої статті репліка Франка власне є відповіддю на це прагнення його колеги. Існують відомості, що у 1930-х рр. над перекладом “Пані Боварі” працював Валер’ян Підмогильний [4, с. 25]. Яка доля цього перекладу, нам невідомо. Видатний перекладач з французької мови був розстріляний, як і значна кількість

української інтелектуальної еліти міжвоєнної доби.

Двотомовик 1930 року, який містив “Мадам Боварі” (пер. О. Бублик-Гордон) та “Саламбо” (пер. М. Рильського) був першим виданням творів Флобера в радянській Україні. Він побачив світ у видавництві “Книгоспілка” зі вступною статтею та за редакцією С.І. Родзевича, професора Київського університету (з 1935 р.). Як було зазначено вище, перший україномовний переклад “Пані Боварі” був здійснений з російської мови. Причому вихідний російський текст також був ретрансляцією. Навряд чи О. Бублик-Гордон використовувала безіменний російський першопереклад, а в СРСР до 1930 р. видавали тільки переклади О. Чеботаревської та А. Горнфельда. Про автора першого україномовного перекладу “Пані Боварі”, О. Бублик-Гордон, нам відомо те, що у 1930-ті рр. вона перекладала з російської (Коган П.С. “Максим Горький”, твори В. Гаршина), угорської (твори Б. Іллеш) та німецької мов (твори Г. Гауптмана). До слова, твори угорського письменника також видає Сергій Родзевич того ж року, що і флорберівські. Щодо якості перекладу, то відомий критик Є. Старинкевич в огляді української перекладної літератури за 1929–30 рр. пише про “зразковий у стилістичному відношенні переклад О. Бублик-Гордон” [16]. Як би не було, але тут ми маємо справу з ретрансляцією типу “переклад перекладу” або “мета-переклад”, себто перекладом не з оригіналу, а з тексту, вже перекладеного на мову-посередник.

У паратексті другого перекладу, виконаного класиком української перекладацької справи М. Лукашем [32], зазначено, що переклад був здійснений за московським виданням роману Флобера власне французькою мовою (*Éditions en langues étrangères*, 1951). Текст Лукаша вийшов друком уперше в 1955 р. з передмовою Григорія Кочура та в технічній редакції перекладу О.В. Хатунцевої. Стратегії перекладу, які втілював у своїх текстах М. Лукаш, були широко досліджені у працях багатьох перекладознавців (М. Перепаді, М. Москаленка, В. Савчин та ін). Так, О. Чередниченко звернув увагу на те, що “Лукашеві переклади часто не є еквівалентними на семантичному рівні текстових одиниць і навіть фрагментів, але майже завжди вони є адекватними на рівні мети комуні-

кації, тобто у прагматичному відношенні цілком відповідають оригіналам, бо виконують приблизно ті самі функції у цільовій лінгвокультурі” [18, с. 60]. “Своєю перекладацькою творчістю М. Лукаш демонструє такий підхід до першотвору, який дає йому нове життя. “Відійти подалі, щоб наблизитись”, – ось його перекладацьке гасло. Він не “ретранслятор-медіум”, який трактує текст як незмінний і незмінюваний, цільний об’єкт, а швидше – поет-переписувач, який втілює в життя тезу: поезія – це те, що ми здобуємо завдяки перекладу”, – зазначає Л. Коломієць [5, с. 14].

Як бачимо, серед перекладів “Пані Боварі” трапляються як одноосібні (Горнфельд, Ромм, Лукаш), так і колективні ретрансляції, котрі носять колаборативний (Чеботаревська / Іванов) і ступеневий характер, себто коли ретрансляція виступає об’єктом коригування попереднього тексту через певний часовий відрізок без участі автора першотексту (Ромм/Ейхенгольц). Окреме місце серед колективних російських версій роману займає ступенево-накопичувальна ретрансляція (Р) на основі перекладу О. Чеботаревської, де коригування відбувається поетапно: Р1 (О. Чеботаревська, 1910) – Р2 (В. Іванов, 1913) – Р3 (Ф. Сологуб, 1926) – Р4 (О. Горлін, 1929). Оскільки редакція тексту перекладу також є складовою перекладацької діяльності, цікаво дослідити розподіл функцій, які виконує ретранслятор як суб’єкт перекладу по відношенню до вихідного (ВТ) та цільового (ЦТ) текстів. При цьому вихідний текст як замовлення (першотекст, об’єкт перекладу) не завжди є оригіналом, а цільовий текст як продукт перекладацької діяльності являє собою не завжди завершений переклад, а результат певного етапу перекладацького процесу (див. теорію М. Гідера: [24]). Отож, функції, які виконує суб’єкт перекладу “Чеботаревська та ін.” розподілені таким чином: 1/ *реципієнт* – він першим сприймає ВТ (Р1); 2/ *тлумач* – він розтлумачує й прояснює ВТ (Р1+Р2); *виробник* – він бере безпосередню участь у виготовленні ЦТ (Р1 + Р2 + Р3 + ...); *провідник* – він повинен керувати складовими та структурами ЦТ (Р1 + Р2 + Р3 + ...); *сортувальник* – обирає смисли, які має передати ЦТ (Р1 + Р2 + Р3 + ...); *політик* – приймає рішення щодо ЦТ відповідно до власних перекладацьких стратегій (Р1, Р2, Р3, ...). У перекладі на ос-

нові тексту Чеботаревської ми отримуємо подвійне, потрійне і т.д. прочитання роману, рецепція якого відбувається під впливом рецепції вже перекладеного, при тому, що текст самої перекладачки є ретрансляцією, й він міг бути створений під впливом тексту Горнфельда. “Перекладач привносить у текст перекладу художнього твору елементи власного сприйняття джерела; він використовує свою перекладацьку стратегію, специфічні способи перестворення інформації, що видаються йому єдино правильними. Звідси випливає, що переклад художнього тексту є “не переклад як такий, а перекладацька інтерпретація”” [15, с. 311]. Даний приклад демонструє, що множення ретрансляцій вже ніяк не є наближенням до оригіналу, а радше інтерпретацією інтерпретації, тлумаченням тлумачення.

Часові рамки появи ретрансляцій роману “Пані Боварі” (1896–1958) умовно збігаються з історико-політичними змінами, які відбулися у досліджуваних нами суспільствах-сприймачах творчості французького письменника протягом періоду, в якому функціонує традиційна серія. Етапи ретрансляцій роману умовно можна поділити на три хвили, всередині яких відбувається синхронне функціонування принаймні двох зразків роману. 1/ У царській Росії виходять друком дві ретрансляції з відстанню у 17 років, які видаються одночасно з 1913 по 1929 рр. (ретрансляції Горнфельда та Чеботаревської). 2/ У 1929–1930 рр. відбуваються невдалі спроби ввести у видавничий обіг нові радянські переклади російською мовою (Зусманович, Моргуліс), які врешті-решт увінчалися появою ретрансляції Ромма (1933). Тоді ж планується створити перший радянський переклад українською мовою, який виявився перекладом перекладу з російської (Бублик-Гордон, 1930). 3/ У 1950-ті рр. настає доба творення канонічних перекладів – у 1955 р. з’являється переклад Лукаша, а в 1958 р. – ретрансляція Любімова. Попри те, що переклад Любімова є хронологічно останньою створеною ретрансляцією у традиційній серії, він її не завершує, оскільки після розпаду СРСР та після забуття до сприймача повертаються переклади Ромма та Чеботаревської. Таким чином, сьогодні російськомовний реципієнт флоберівського роману має змогу вільно ознайомитися з трьома зразками тра-

дуктивної серії. Ми порахували, що динаміка ретрансляцій роману “Пані Боварі” становить у середньому 25 років, хоч її ритми не є регулярними, а містять пришвидшення й уповільнення, залежно від різних чинників.

А чинників появи ретрансляцій роману існує, як на нас, принаймні чотири – критично-креативний, видавничо-комерційний, лінгвокультурний та політико-ідеологічний. Перший чинник, який має на меті рекреацію оригіналу, ґрунтується на прагненні ретранслятора здійснити критичне перепрочитання раніше перекладеного тексту – виправити похибки мовного розуміння чужомовного першотексту, усунути наслідки (само)цензури тощо. Критичний перегляд попереднього перекладу може також бути зумовлений поступовою професіоналізацією перекладацької діяльності. Так, практично всі перекладачі роману радянської доби є водночас перекладознавцями, які володіють теоретико-методологічними інструментами перекладу, а отже здатні якомога ближче наблизити переклад до оригіналу. Йдеться також про критичну переоцінку семантико-стильових аспектів оригіналу, яка випливає з герменевтичного невдоволення попереднім перекладом та бажання відбудувати зв’язок з оригіналом, вступити з ним у діалог без посередників (це, зокрема, переклади О. Ромма й М. Лукаша). Удосконалення розуміння оригіналу може бути спричинене також збільшенням кількості критичних праць, які пропонують множинні прочитання художнього твору. У висліді, що більше часу пройшло від творення оригіналу до його ретрансляції, то більша ймовірність дотримання “вірності оригіналу” (у розумінні П. Рікера). Нагадаємо, що відстань між роком друку “Пані Боварі” французькою та її останніми ретрансляціями українською та російською мовами складає майже сто років.

Видавничо-комерційний чинник появи ретрансляцій роману Флобера формується переважно під впливом горизонту очікування сприймача (окрім реципієнтів тоталітарної доби). До 1928 р. в Росії та до 1920 р. в Україні (до “Пані Боварі” світ побачили сім перекладів творів Флобера українською мовою), а також після розпаду СРСР, комерційний чинник відіграє чи не найсуттєвішу роль у виданні перекладів творів французького автора. Саме видавці замовляють ретрансляції “Пані Боварі”

у дореволюційну та непівську добу, а згодка в паратексті про те, що йдеться власне про новий переклад, стає вагомим комерційним аргументом. Так, О. Чеботаревська пише про тиск видавця в одному з листів: “Гржебін мене замучав – хоче друкувати “Боварі” вже зараз” [14, с. 254]. Інколи видавці беруть до уваги річниці, пов’язані з біографією автора (річниця народження, смерті, виходу твору у світ тощо). Сплеск комерційного зацікавлення друком ретрансляцій роману зумовлений також тим, що в Росії та в СРСР перекладач не має авторського права на свій текст (як, зрештою, і іноземний автор), а тиражі “Пані Боварі” були немалими. Так, тільки одне радянське видання “Пані Боварі” має наклад у мільйон (!) примірників (Худліт, 1981, серія “Класики та сучасники. Зарубіжна література”).

Лінгвокультурний чинник появи ретрансляцій пов’язаний зі змінами мовних стандартів цільової аудиторії (а це реформа орфографії, лексико-семантична й граматична еволюція мови, встановлення єдиного зразка національної мови) та з метаморфозами культурно-естетичного середовища реципієнта перекладу. Так, відмінність конотативних та полісемічних парадигм унаслідок семантичної генези мови стає чинником діахронічних ретрансляцій. Саме цей чинник є найбільш дієвим, коли мотивацією для ретрансляції виступає “старіння перекладу”. Проте, в нашому корпусі текстів так зване “оновлення перекладу” найчастіше відбувається під тиском політико-ідеологічних чинників. Відтак ретрансляції виникають як наслідок зміни політичного ладу (відкидання доробку дореволюційної культури – наприклад, творчості поетів “срібного століття”), замовчування радянських злочинів (репресії проти перекладачів, їх убивства), пропаганди імперського ладу (нав’язування єдиного канонічного й етноцентричного перекладу, повернення до перекладів царської доби), пропаганди національного й націоналістичного майбуття (становлення й утвердження національної лінгвокультури). Подібна ситуація з ретрансляціями з політичних та ідеологічних причин склалася і в країнах соцтабору. Так, у Румунії перша ретрансляція “Пані Боварі” з’явилася у 1956 р., тоді як перший переклад роману, який побачив світ у 1940 р., був вилучений з обігу. Новий “комуністичний” переклад,

здійснений легітимізованим владою перекладачем Демостеном Ботезом буде єдиним варіантом твору протягом п’ятидесяти років (перевиданий 15 раз). Проте, офіційний переклад було ретрансльовано в 2000 р. з метою коригування похибок у розумінні оригіналу, відновлення цензурованих уривків та оновлення мови. Ця робота була виконана викладачем Д.Т. Сораффоф зі студентами, які звірили оригінал з офіційним перекладом і під керівництвом свого наставника відредагували його. Дослідниця явища цензури в румунських перекладах роману Р. Віда говорить про “реставрацію” під впливом самоцензури, яка прикрасила (естетично облагородила) існуючий переклад [30].

Як було зазначено вище, прагнення до уніфікованої рецепції роману в СРСР призвело до появи канонічного перекладу (Н. Любімова). Щодо ідейного перекодування рецепції роману радянським сприймачем, то воно присутнє не в тексті перекладу, а радше в його паратексті, себто в перітексті видань ретрансляцій (це передмови й післямови) та в його епітексті (це критичні праці й наукові студії про роман тощо). Слід додати, що, як виявилось, абсолютно всі автори ретрансляцій роману радянської доби негативно ставилися до ідеології країни, в якій були змушені жити та творити, тому їх переклади навряд чи можна назвати радянськими. Щодо ретрансляцій роману в Росії, то імперська “традуктивна позиція” автора канонічного перекладу М. Любімова та факт післярадянського перевидання текстів О. Чеботаревської та О. Ромма, свідчать про ідеологічну настанову ретрансляцій роману, скеровану на утвердження величчя та переваг російської мови та культури, повернення до її ідеалізованих дореволюційних джерел. Ніби як відповідь на імперську ідеологію з’являється український переклад М. Лукаша, який мав на меті забезпечити виживання української мови в російськомовному націоналістичному лінгвокультурному просторі, повернувши “літературній мові несправедливо занедбані, забуті шари української лексики та фразеології” [5, с. 14].

Радянська критика звинувачувала М. Лукаша в надмірній українізації, тоді як М. Любімов вільно співав оду вищості російської мови. Висвітлюючи свою стратегію перекладу, російський перекладач часто вживає лексику лексичного поля “боротьба,

змагання” (Курсив наш. – Г.Д.): “Лише ті перекладачі можуть розраховувати на успіх, хто береться до роботи з усвідомленням, що російська мова *переможе* будь-які труднощі, що для неї *немає перешкод*”, Гріфцов “зміцнював у нас віру в *непереможність* російської мови” [11, с. 49], “російська мова нічого *не боїться*” [11, с. 52]. У своїх багатотомних спогадах М. Любімов жодного разу не виказує своє ставлення до попередніх перекладів, не говорить, чи використовував їх у своїй роботі. Натомість, М. Лукаш радив заглядати в чужоземні переклади й зокрема у російські, але не для запозичень, а навпаки, щоб знайти відмінний засіб перекладу. Він “зумів довести, наскільки корисними для українського перекладача є порівняльні аналізи, творче змагання з колегами-тлумачами інших літератур завдяки стильовому розмаїттю, лексичному, ідіоматичному та фразеологічному багатству нашої рідної мови, яка своїми лінгвістичними спроможностями й мелодійністю анітрохи не поступається перед будь-якою мовою світу” [17, с. 120]. Хоч аспект змагання присутній в обох випадках, тут ідеться про різні етичні настанови.

Відповідно до відомого виразу “*traduttore, traditore*”, будь-який переклад є вмістищем зради, незважаючи на прагнення кожного сумлінного перекладача до вірності. П. Рікер у праці “Про переклад” наголошує, що проблема *вірності/зради* є невіддільною від питання етики перекладу: “...переклад виступає продуктом вирішення не лише інтелектуальних, теоретичних чи практичних завдань, він ставить також питання в етичній площині” [28, с. 42]. Проблема етики перекладу широко представлена зокрема у наукових розвідках перекладознавця А. Бермана. Французький учений зазначав: “Етичний акт міститься в тому, щоб розпізнати в Іншому його інакшість та прийняти її. [...] Така природа етичного акту імпліцитно присутня в давногрецькій, а також у давньоєврейській мудрості, яка говорить, що людина зустрічається з Богом або божественним у подібі Чужого [...]. Прийняти Іншого, Чужого, а не відштовхувати його, або намагатися його підкорити, не є обов’язковим. До цього вас не примушує ніхто. [...] Цей етичний вибір є, звичайно, найважчим від усіх. Але культура (в антропологічному розумінні) стає по-справж-

ньому культурою (в сенсі гьотевського гуманізму, *Bildung*) тільки тоді, коли вона керується, принаймні частково, цим вибором” [22, с. 74–75].

У своїх перекладознавчих працях М. Любімов неодноразово наголошує на неприйнятті “буквалізму”, маючи на увазі дослівний переклад. У праці “Переклад – мистецтво” він пише: “Надмірна вірність у перекладах – це рабська вірність букві, а не вільна, натхнення вірність духу оригіналу” [11, с. 6]. Зразком для нього, як він пише, були переклади Б. Пастернака, а перекладати як Пастернак означало для нього, за словами останнього, “прокатати читача з гірки на санках”. На його думку, перекладач має бути письменником, оскільки його мета пересотворити текст оригіналу з *художньою точністю*. А. Берман у праці “Переклад та Літера або Заїзний двір для чужоземця” витлумачує поняття “вірності букві” оригіналу, розрізняючи “Букву” (слово) та “Літеру” (“плоть тексту”), розмежовуючи переклад “буквалістський” та “літеральний”. Саме здійснення літерального перекладу твору дотримується етичного виміру перекладацької діяльності: “Вірність та точність мають стосунок до тілесної буквальності тексту. Переклад, який має етичні прагнення, повинен прийняти в своїй рідній мові цю літеральність, оскільки саме в ній розкривається мовленнєва компетенція твору, його *Sprachlichkeit* й реалізується його проявлення іншокультурного світу” [22, с. 77–78]. Вживаючи оксюморон “художня точність”, М. Любімов демонструє, що етична настанова, сформульована в думці П. Рікера – “Підвести читача до автора, підвести автора до читача з ризиком, працюючи на двох господарів, зрадити кожного з них, означає застосовувати те, що я називаю *мовленнєвою гостинністю*” [28, с. 42] – в його перекладозначій стратегії відсутня. Змішуючи в одне поняття буквалізм та літеральність, М. Любімов виступає проти “ребусів” і “таємничих картинок”, які виникають у “перекладачів-буквалістів”, вважаючи перекладацьку діяльність мистецтвом, яке вимагає пролазливості (рос. “изворотливости”) для якнайкращої адаптації до культури сприймача. Тобто перекладач розглядає два типи перекладу, дві крайнощі – дослівний (недосконалий) та вільний або творчий (досконалий). Перша його настанова – “дбати про читача”.

Натомість А. Берман вважав: “Позбавити твір його інакшостей, щоб полегшити його читання може призвести лише до його спотворення, а отже до обману читача, якому ніби-то прагне догодити перекладач, замість того, щоб привчати його [...] до “*прийняття інакшості*” [22, с. 73].

“Прийняття інакшості” в перекладі російського тлумача поступається уподібленню іншомовного тексту до літературних зразків цільової культури, про що перекладач неодноразово пише в своїх працях про переклад. В цьому сенсі цікавою є наступна цитата. Відзиваючись про перекладацьку манеру батька, його син Б. Любимов говорить: “У давнину працівника пера любили зіставляти з бджолою, яка невтомно збирає з книг попередників словесний нектар. Микола Михайлович був таким збирачем, такою невтомною філологічною бджолою. Беручись за переклад чергового чужомовного майстра, він насамперед підшукував йому російський аналог. Його Рабле ніколи б не виник без допомоги російських “Заповітних казок”, [...] Флобер – без Гончарова та Тургенева. [...] При цьому перекладач Любимов, за його словами, нічого не крав у російських авторів – а вчився в них прийомом: ладу та строю періоду, репліки, фрази, синтаксису, милозвучності, міткості, вишуканості, жвавості, плавності, бешкетництву” [2]. Перекладацька стратегія М. Любімова міститься у тому, що російськомовний реципієнт роману Флобера (а це не тільки етнічні росіяни, а представники всього російськомовного СРСР) повинен спримати французький твір крізь призму класичної російської літератури, яка виступає у перекладі основним інтертекстом, оскільки Літера як “плоть тексту” насправді запозичена з текстів Тургенева та Гончарова. “Дбаючи про інтереси читача, Пастернак тим самим піклується про автора, якого перекладає”, – зазначав перекладач про свого взірця [10, т. 3]. Насправді таке “піклування про автора” у “творчо точному” перекладі Любімова стирає гіпертекстуальні сліди культури-джерела, підмінюючи їх на інтертексти цільової культури. В цілому, М. Любимов прагне створити переклад, який А. Берман нарік “етноцентричним”. Етноцентричний переклад ґрунтується на двох принципах: 1/ текст перекладу повинен читатися як текст, створений цільовою мовою, отже в ньому ніщо не по-

винно носити відбиток іншомовного; 2/ переклад повинен справляти однакове враження на репієнта вихідного та цільового тексту [22, с. 35]. Але, канонічний переклад “Пані Боварі” має також риси “гіпертекстуального перекладу”, який ґрунтується на “ефекті подібності”. А. Берман дає йому таке визначення: перекладач вибирає в оригіналі певну кількість стилістичних рис тексту та виробляє текст, який міг би написати автор оригіналу, якби він володів цільовою мовою [22, с. 36]. Тільки ефект подібності” реалізується в перекладі М. Любімова не на рівні культури-джерела, яку перекладач знав опосередковано, а на рівні культури-сприймача. Відтак “мовленнева гостинність” поступається “прагненню привласнення та анексії”, яке “майже завжди утискало етичне покликання переклада” [22, с. 75–76].

Український канонічний варіант “Пані Боварі”, як і російський, демонструє скерованість перекладу на цільову лінгвокультуру, він також є за своєю перекладацькою стратегією етноцентричним, але в етичному вимірі він досягає іншого результату. Сприймач українського перекладу – читач, мова якого піддається імперському гонінню, обрусінню, зведенню її лексичних і синтаксичних структур до російських, а відтак до її перетворення на штучний діалект тощо. Якщо у своєму перекладі класичного європейського твору М. Любимов утверджує першість своєї мови над іншими, то М. Лукаш наново витворює оригінал, дбаючи про виживання української мови за допомогою найрізноманітніших її пластів, цензурованих, а відтак забутих. Тобто переклад М. Лукаша написаний мовою, яку радянський україномовний реципієнт сприйматиме як таку, що містить вже чужі для нього слова та звороти, чим буде, з прагматичної точки зору, збережено “проявлення Іншого” та “*інакшість у просторі власної мови*” перекладеного твору [22, с. 75]. Інакшість флорберівського тексту всередині його власної культури український перекладач передає шляхом інакшості свого тексту, який вирізняється в радянській україномовній культурі. Власне в цьому, на наше переконання, і міститься вірність флорберівському творінню в етичному вимірі.

Підбиваючи підсумки дослідження, слід наголосити на тому, що продуктивна серія російсько-

мовних ретрансляцій флоберівського роману свідчить про поступову зміну джерелоцентричної стратегії перекладу (позначає первинність вихідної культури) на творення перекладу, скерованого на цільову культуру. Якщо російськомовні ретрансляції “Пані Боварі” утворюють послідовну та зв’язну традуктивну серію та ілюструють загальні тенденції перекладознавчого явища, яке охоплює проблема множинності перекладів, то українська доля роману побудована не на зв’язках, а радше на розривах, що відбиває різницю у суспільно-політичному розвитку двох культур – культури-імперії та культури-колонії. Натомість обидвом традуктивним серіям властива ітеративність (варіативність у повторі) перекладу, умовою якої є множинність перекладів. Як слушно зазначає перекладознавець Д. Рістеручі-Рудницька: “Варіативність твору у перекладі свідчить про його силу. Саме шляхом читання його варіацій розгортається багатство твору, яке спричиняє нескінченну множинність перекладів і ретрансляцій, як в одній мові, так і в інших” (29, с. 365). Окрім того, перекладацька діяльність це не лише технічне вправління на мовному рівні, переклад “виступає парадигмою численних обмінів, і не лише з однієї мови на іншу, а і однієї культури в іншу. Переклад стосується конкретних універсалій, а не однієї абстрактної універсалії, відрізаної від історії” [27, с. 19].

ЛІТЕРАТУРА

- Альтман М.С. Разговory с Вячеславом Ивановым [Электронный ресурс] / М.С. Альтман ; [сост., подгот. текстов В.А. Дымшица, К.Ю. Лаппо-Данилевского]. – СПб. : ИНАПРЕСС, 1995. – Режим доступа : <http://www.v-ivanov.it/altman/02comm/04.htm>
- Виноградов Л. Любимов Б. “Николай Любимов : У меня есть Господь, молитвы отца Георгия и великая русская литература” [Электронный ресурс] / Л. Виноградов // Православие и мир, 12 ноября 2012 г. – Режим доступа : <http://www.pravmir.ru/nikolay-lyubimov-u-menja-est-gospod-i-velikaja-literatura/#ixzz3bRkZrew7>
- Горнфельд А. Г. Флобер. Госпожа Бовари / Аркадий Горнфельд // Русское богатство, 1895. – № 11. – С. 64–67.
- Енишерлов В. “Старик Моргулис...” и его стихи [Электронный ресурс] / В. Енишерлов // Наше Наследие. Иллюстрированный культурно-исторический журнал. – 2013. – № 5. – Режим доступа : <http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/10511.php>
- Кияк Т.Р. Перекладознавство (німецько-український напрям) : підручник / Т.Р. Кияк, А.М. Науменко, О.Д. Огуй. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – 543 с.
- Коломієць Л.В. Прототип феномену Миколи Лукаша в українській перекладацькій культурі 1920 – поч. 1930-х років / Л.В. Коломієць // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2010. – Вип. 30. – С. 13–18.
- Кукушкіна Т.А. К истории секции ленинградских переводчиков (1924–1932) [Электронный ресурс] / Т.А. Кукушкіна // Институты культуры Ленинграда на переломе от 1920-х к 1930-м годам, 2011. – Режим доступа : <http://www.pushkinskiydom.ru>
- Лекманов О. “Египетская марка” Осипа Мандельштама [Электронный ресурс] / О. Лекманов, М. Котова, О. Репина и др. // Ruthenia. Объединенное гуманитарное издание кафедры русской литературы Тартуского университета. – 2011. – № 173. – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/document/551041.html>
- Луначарский А.В. Литературное наследство. Том 82 : Неизданные материалы [Электронный ресурс] / А.В. Луначарский. – М. : Наука, 1970. – Режим доступа : <http://lunacharsky.newgod.su/lib/neizdannye-materialy/gosudarstvennoe-izdatelstvo>
- Любимов Н. Несгораемые слова / Н. Любимов. – М. : Худож. лит., 1988. – 336 с.
- Любимов Н. Неувядаемый свет : книга воспоминаний в 3-х томах / Н. Любимов. – М. : Языки славянской культуры, 2000 (т. 1), 411 с. ; 2004 (т. 2), 512 с. ; 2007 (т. 3), 312 с.
- Любимов Н. Перевод – искусство / Н. Любимов. – М. : Советская Россия, 1982. – 128 с.
- Матвіїшин В.Г. Проза Г. Флобера в перекладацькій та критичній діяльності І. Франка // В.Г. Матвіїшин // Українсько-французькі літературні зв’язки ХІХ – початку ХХ ст. – Львів : Вища шк., Вид-во при Львів держ. ун-ті, 1989. – С. 92–103.
- Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу / М. Москаленко // Всесвіт. – 2006. – № 5–6. – С. 174–194.
- Письма Вячеслава Иванова к Александре Чеботаревской [публикация А.В. Лаврова] // Ежегодник рукописного отдела Пушкинского Дома на 1997 год. – СПб. : Изд-во “Дмитрий Буланин”, 2002. – С. 238–295.
- Ребрій О.В. Сучасні концепції творчості у перекладі : [монографія] / О.В. Ребрій. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 376 с.
- Старинкевич Л. [Рецензія] / Л. Старинкевич // Червоний шлях. – 1930. – № 7–8. – С. 210–211. – Рец. на кн.: Твори. Т. 1. Мадам Боварі : (Побут провінції) / Флобер Г. ; пер. О. Бублик-Гордон ; ред. і стаття С. Родзевича. – Х.-К. : Книгоспілка, 1930. – 331 с.
- Ткаченко В. Велет українського красного письменства як незламний оборонець рідної мови /

В. Ткаченко // Філологічні трактати. – 2010. – Т. 2. – № 2. – С. 117–132. 18. Чередниченко О. Перекладацький доробок Миколи Лукаша у царині романських літератур (до 90-літнього ювілею майстра) / О. Чередниченко // Іноземна філологія. – 2010. – № 43. – С. 59–63. 19. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Франко; Том 26 : Літературно-критичні праці (1876–1885) ; [редактори тому В.Л. Микитась, С.В. Щурат; Упорядкування та коментарі Н.О. Вишневської, Р.Ф. Кирчіва, І.Л. Моторнюка, К.М. Секаревої]. – К. : Наукова думка, 1980. – 462 с. 20. Эткінд Е. Проблемы художественного перевода / Е. Эткінд // Тетради переводчика. – 1963. – № 1. – С. 27–41. 21. Berman A. La retraduction comme espace de traduction / A. Berman // *Palimpsestes*. – 1990. – № 4. – P. 1–7. 22. Berman A. La Traduction et la lettre ou L'Auberge du lointain / A. Berman. – Paris : Ed. du Seuil, 1999. – 141 p. – (Coll. L'ordre philosophique). 23. Berman A. Pour une critique des traductions : John Donne / A. Berman. – Paris : Gallimard, 1995. – 278 p. 24. Guidire M. Introduction a la traductologie. Penser la traduction : hier, aujourd'hui, demain / M. Guidire. – Louvain : Éditions De Boeck, 2010. – 176 p. 25. Ladmiral J.-R. Nous autres traductions, nous savons maintenant que nous sommes mortelles... / J.-R. Ladmiral // Enrico Monti et Peter Schnyder (dirs). *Autour de la retraduction : Perspectives littéraires européennes*. – Paris : Orizons, 2011. – P. 29–48. 26. Monti E. La retraduction, un état des lieux / E. Monti // Enrico Monti et Peter Schnyder (dirs). *Autour de la retraduction : Perspectives littéraires européennes*. – Paris : Orizons, 2011. – P. 9–25. 27. Ricœur P. Cultures, du deuil à la traduction / P. Ricœur // *Le Monde*, 25 mai 2004. – P. 19. 28. Ricœur P. Sur la traduction / P. Ricœur. – Paris : Bayard, 2004. – 76 p. 29. Risterrucci-Roudnicky D. Original au miroir de Babel / D. Risterrucci-Roudnicky // Poulin I. (dir). *Critique et plurilinguisme*. – Paris : Société Française de Littérature Générale et Comparée, 2013. – P. 147–160. 30. Vida R. De la censure officielle à l'“autocensure” dans les retraductions de *Madame Bovary* en roumain / R. Vida // Michel Ballard (dir). *Censure et traduction*. – Arras : Artois Presses Université, 2011. – P. 305–316.

СПИСОК ІЛЮСТРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ

31. Флобер Г. Мадам Боварі. Побут провінції [пер. О. Бублик-Гордон] // Флобер Г. Твори [ред. і ст. С. Родзевича]. — Х.-К. : Книгоспілка, 1930. – Т. 1. – 327 с. 32. Флобер Г. Мадам Боварі. Побут провінції [пер. з франц. М. Лукаша] / Г. Флобер. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1955. –

324 с. 33. Флобер Г. Госпожа Бовари. Провінціальні нравы : Романъ Густава Флобера : Съ прил. дѣла по обвиненію Флобера перед судомъ исправительной полиціи : в 2 т. [Пер. съ франц. Л. Г.]. – Спб : А.С. Суворинъ, 1895. – Т. 1–2. – 297; 271 с. – (Новая б-ка А.С. Суворина ; Т. 60). 34. Флобер Г. Мадамъ Бовари. Провінціальні нравы. Романъ [пер. А.Г. Горнфельда] / Густавъ Флоберъ // *Собрание сочиненій Густава Флобера*. – Спб : Г.Ф. Пантелевъ, 1896. – Т. 2. – 284 с. – (Собрание сочиненій избранныхъ иностр. писателей ; Т. 51). 35. Флобер Г. Госпожа Бовари. Романъ [пер. Александры Чеботаревской. Подъ ред. Вячеслава Иванова] / Г. Флоберъ // *Полное собрание сочиненій. Новые переводы съ послѣдняго (юбилейнаго) изданія*. – СПб : Шиповник, 1913. – Т. 1. – 460, [3] с. 36. Флобер Г. Госпожа Бовари ; [пер. Александры Чеботаревской ; под ред. Ф.К. Сологуба] / Г. Флобер. – Л. : Книжне новинки, 1926. – 349 с. 37. Флобер Г. Госпожа Бовари ; [пер. с франц. Александры Чеботаревской ; под ред. А.Н. Горлина] / Г. Флобер // Флобер Г. *Сборник сочиненій*. – Л. : Красная газета, 1929. – Т. 1. – 326 с. – (Б-ка иностр. классиков и русских писателей). 38. Флобер Г. Госпожа Бовари. Эпизоды из романа в перев. с франц. И. Зусманович / Г. Флобер. – М. : Акц. изд. о-во “Огонек”, 1929. – 48 с. 39. Флобер Г. Госпожа Бовари ; [пер. с франц. А. Моргулиса] / Г. Флобер. – М. : Акц. изд. о-во “Огонек”, 1930. – 238, [2] с. 40. Флобер Г. Госпожа Бовари. Провінціальні нравы ; [пер. Александра Ромма] / Г. Флобер // Флобер Г. *Собрание сочиненій*. В 10 томах; под общ. ред. А.В. Луначарського, М.Д. Эйхенгольца. – М. –Л. : ГИХЛ, 1933. – Т. 1. – 450, [3] с. 41. Флобер Г. Госпожа Бовари. Провінціальні нравы ; [пер. А. Ромма ; под ред. М. Эйхенгольца] / Г. Флобер. – М. : Гослитиздат, 1952. – 343 с. 42. Флобер Г. Госпожа Бовари. Провінціальні нравы ; [пер. с франц. Н. Любимова] / Г. Флобер. – М. : Гослитиздат, 1958. – 252 с.

REFERENCES

Altman, M.S. (1995). *Razgovory s Vjacheslavom Ivanovym [Conversations with Vjacheslav Ivanov]*. Saint Petersburg: INAPRESS. (in Russian). Available at: <http://www.v-ivanov.it/altman/02comm/04.htm>.
Berman, A. (1990). *La retraduction comme espace de traduction [Retranslation as a space of translation]*. *Palimpsestes – Palimpsestes*, 4, 1-7. (in French)
Berman, A. (1995). *Pour une critique des traductions: John Donne [Toward a Translation Criticism: John Donne]*. Paris: Gallimard. (in French)

- Berman, A. (1999). *La Traduction et la lettre ou L'Auberge du lointain [Translation and the Letter or L'Auberge du lointain]*. Paris: Ed. du Seuil. (in French)
- Cherednychenko, O. (2010). Perekladats'kyi dorobok Mykoly Lukasha u tsaryni romans'kykh literatur (do 90-litn'oho yuvileyu maystra) [Translating work of Mykola Lukash in area of romanian literatures (to the 90-years-old anniversary of master)]. *Inozemna filolohiya – Foreign philology*, 43, 59-63. (in Ukrainian)
- Enisherlov, V. (2013). “Starik Morgulis...” i ego stihi [“My old friend Morgulis...” and his poems]. *Nashe Nasledie. Illjustrirovannyj kul'turno-istoricheskij zhurnal – Our Heritage. Illustrated cultural and historical paper*, 5. (in Russian). Available at: <http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/10511.php>.
- Franko, I. (1980). *Zibrannya tvoriv u p'yatdesyaty tomakh [Collected works in fifty volumes]*. Tom 26: Literaturno-krytychni pratsi (1876-1885). Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)
- Gornfeld, A. (1895). G. Flober. Gospozha Bovari [G. Flaubert. Madame Bovary]. *Russkoe bogatstvo – Russian riches*, 11, 64-67. (in Russian)
- Guidère, M. (2010). *Introduction a la traductologie. Penser la traduction: hier, aujourd'hui, demain [Introduction to Translation Studies: Thinking about Translation Yesterday, Today and Tomorrow]*. Louvain: Éditions De Boeck. (in French)
- Jetkind, E. (1963). Problemy hudozhestvennogo perevoda [Problems of literary translation], *Tetradj perevodchika – Notebooks of translator*, 1, 27-41. (in Russian)
- Kolomiyets', L.V. (2010). Prototyp fenomenu Mykoly Lukasha v ukrajins'kyi perekladats'kyi kul'turi 1920-th poch. 1930-kh rokiv [A prototype of the phenomenon of Mykola Lukash in the Ukrainian translating culture (1920-1930)]. *Movni i kontseptual'ni kartyny svitu – Language and conceptual pictures of the world*, 30, 13-18. (in Ukrainian)
- Kukushkina, T.A. (2011). K istorii sekcii leningradskih perevodchikov (1924–1932) [History of section of the Leningrad translators (1924–1932)]. In: *Instituty kul'tury Leningrada na perelome ot 1920-h k 1930-m godam – Leningrad culture Institutes on a break from 1920th to 1930th*. (in Russian). Available at: <http://www.pushkinskijdom.ru>.
- Kyyak, T.R. (2008). *Perekladoznavstvo (nimets'ko-ukrajins'kyynapryam): pidruchnyk [Translation Studies (German-Ukrainian): course book]*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr “Kyyivs'kyi universytet”. (in Ukrainian)
- Ladmiral, J.-R. (2011). Nous autres traductions, nous savons maintenant que nous sommes mortelles... [We other translations, we know now that we are deadly...]. In: Monti, E., and Schnyder, P. (eds). *Autour de la retraduction: Perspectives littéraires européennes – About a retraduction: the European literary prospects*. Paris: Orizons, 29-48. (in French)
- Lekmanov, O. (2011). “Egipetskaja marka” Osipa Mandel'shtama [“Egyptian stamp” of Osip Mandel'shtam]. *Ruthenia. Obedinennoe gumanitarnoe izdanie kafedry russkoj literatury Tartuskogo universiteta – Ruthenia. United humanitarian edition of the Tartu university Russian literature department*, 173 (in Russian). Available at: <http://www.ruthenia.ru/document/551041.html>.
- Ljubimov, N. (1982). *Perevod – isskustvo [Translation is an art]*. Moskva: Sovetskaja Rossija. (in Russian)
- Ljubimov, N. (1988). *Nesgoraemye slova [Eternal words]*. Moskva: Hudozh. lit. (in Russian)
- Ljubimov, N. (2000-2007). *Neuvjadaemyj cvet: kniga vospominanij v 3-h tomah [Eternal flowering: memoirs in 3 volumes]*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury. (in Russian). Available at: <http://avidreaders.ru/book/neuvjadaemyj-cvet-kniga-vospominanij-tom-1.html>.
- Lunacharskij, A.V. (1970). *Literaturnoe nasledstvo. Tom 82: Neizdannye materialy [Literary inheritance. Tom 82: unpublished materials]*. Moskva: Nauka. (in Russian). Available at: <http://lunacharsky.newgod.su/lib/neizdannye-materialy/gosudarstvennoe-izdatelstvo>.
- Matviyishyn, V.H. (1989). Proza H. Flobera v perekladats'kyi ta krytychniy diyal'nosti I. Franka [Prose of G. Flaubert in translating and critical activity of I. Franko]. In: *Ukrayins'ko-frantsuz'ki literaturni zv'yazky XIX – pochatku XX st. – Ukrainian and French literary relations from the XIXth to beginning of the XXth century*. Lviv: Vyscha shk., Vyd-vo pry L'viv derzh. un-ti, 92-103. (in Ukrainian)
- Monti, E. (2011). La retraduction, un état des lieux [Retranslation, an inventory]. In: Monti, E., and Schnyder, P. (eds). *Autour de la retraduction: Perspectives littéraires européennes – About a retraduction: the European literary prospects*. Paris: Orizons, 9-25. (in French)
- Moskalenko, M. (2006). Narysy z istoriyi ukrajins'koho perekladu [Essays from history of Ukrainian translation]. *Vsesvit – Universe*, 5-6, 174-194. (in Ukrainian)
- Pis'ma Vjacheslava Ivanova k Aleksandre Chebotarevskoj [Letters of Vjacheslav Ivanov to Aleksandra Chebotarevskaja]. (2002). In: *Ezhagodnik rukopisnogo otdela Pushkinskogo Doma na 1997 god – Annual of the manuscript department of Pushkin House on 1997*.

- Saint Petersburg: Izdatel'stvo "Dmitrij Bulanin", 238-295. (in Russian). Available at: http://www.v-ivanov.it/wp-content/uploads/2011/07/ivanov_pisma_chebotarevskoj_2002_text.pdf.
- Rebriy, O.V. (2012). *Suchasni kontseptsii tvorchosti u perekladi: monografiya [Modern conceptions of creation in translation: monograph]*. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina. (in Ukrainian)
- Ricœur, P. (2004). Cultures, du deuil a la traduction [Cultures, from mourning to translation]. *Le Monde – The World*, 25 mai, 19. (in French)
- Ricœur, P. (2004). *Sur la traduction [On translation]*. Paris: Bayard (in French)
- Risterrucci-Roudnicky, D. (2013). Original au miroir de Babel [Original in a Babel mirror]. In: Poulin I. (ed). *Critique et plurilinguisme – Criticism and multilingualism*. Paris: Société Française de Littérature Générale et Comparée, 147-160. (in French)
- Starynkevych, L. (1930). Retsenziya [Review]. *Chervonyy shlyakh – Red way*, 7-8, 210-211. (in Ukrainian)
- Tkachenko, V. (2010). Velet ukrayins'koho krasnoho pys'menstva yak nezlamnyy oboronets' ridnoyi movy [Giant of the Ukrainian red writing as unshakable defender of the mother tongue]. *Filolohichni traktaty – Philological treatises*, 2, 117-132. (in Ukrainian)
- Vida, R. (2011). De la censure officielle à l'“autocensure” dans les retraductions de *Madame Bovary* en roumain [From official censorship to “self-censorship” in the retranlations of *Madame Bovary* in Romanian]. In: Ballard M. (ed). *Censure et traduction – Censorship and translation*. Arras: Artois Presses Université, 305-316. (in French)
- Vinogradov, L., and Ljubimov, B. (2012). “Nikolaj Ljubimov: U menja est' Gospod”, molitvy otca Georgija i velikaja russkaja literatura” [“Nikolay Ljubimov: I have God, prayers of father George and great Russian literature”]. *Pravoslavie i mir – Orthodoxy and world*, 12 november. (in Russian). Available at: <http://www.pravmir.ru/nikolay-lyubimov-u-menja-est-gospod-i-velikaja-literatura/#ixzz3bRkZpew7>.